

Elm və əxlaqın dialektikası

Bəşəriyyət bütün tarixi boyu elmlə əxlaq, həqiqətlə mənəviyyat arasında sıx qarşılıqlı əlaqədə olmuş və indi də mövcuddur. Bizim dövrümüzdə elmlə əxlaq arasında əlaqənin misilsiz dərəcədə artması onunla izah olunur ki, müasir dövrümüzdə elm insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz edir, yalnız istehsal problemləri deyil, bir çox ictimai problemlər də elmi kəşflər nəticəsində həll olunur. Elm öz qarşısında obyektiv həqiqəti aşkara çıxarmaq məqsədini qoyur, əxlaqda da obyektivlik mühüm keyfiyyət hesab edilir.

Təsadüfi deyildir ki, hələ lap qədim vaxtlardan etikanın bir elm kimi təşəkkül tapdığı dövrdən müdriklik insanın ən əsas keyfiyyətlərindən biri hesab olunmuş, müdrik şəxs ideal şəxs sayılmışdır. Qədim filosoflardan başlamış yeni dövrün əxlaq nəzəriyyəçilərinə qədər bütün mütəfəkkirlər müdrikliyi əxlaqlılığın mühüm şərti hesab etmişlər. Bilik insanı öz hərəkətlərinin mümkün nəticələrini irəlicədən görməyə və buna müvafiq olaraq öz subyektiv istəklərini obyektiv vəziyyətlə əlaqələndirməyə, onları dərk etməyə imkan verir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində gerçəkliyin yeni sahələrinin dərk edilməsi sferası genişlənir, elmi informasiyanın, xüsusən, empirik xarakterli informasiyanın miqdarı artır, onun sistemləşdirilməsinin və işlənməsinin metod və vasitələri təkmilləşir. İctimai şüur formalarından biri olan elm dünya hadisələrinin dərk edilməsində, yeni-yeni nəzəriyyələrin və yanaşmaların axtarışında insanların əxlaqi və mənəvi keyfiyyətləri qarşısında müxtəlif tələblər və seçim qoyur.

Radikal seçimin zəruriliyi adətən bütün klassik filosoflar tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məsələn, Fixte yaxşı başa düşürdü ki, fəlsəfi seçim sonda hansı cərəyana mənsubluğu etiraf etməkdir. Seçimin hər hansı başqa anlamı onu fundamental xarakterdən məhrum edir, burada söhbət eyni zamanda fəlsəfi taleyin seçimindən, onun mahiyyətindən gedir. İdealizm dedikdə Fixte fəlsəfi azadlığı başa düşürdü, materializm dedikdə isə özündə şey haqqında təlimi, eləcə də insan

iradəəsinin labüd asılılığı haqqında təlimi başa düşürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm elm, həm də əxlaq daha tez-tez onun öyrənmə obyektinə çevrilən mürəkkəb hadisələrlə rastlaşırlar. Onların mahiyyətini dərk etmək üçün axtarışların müxtəlif metodları və üsulları, qeyri-adi hadisələrin daxili mahiyyətini açmaq qabiliyyətinə, əldə olan məlumatların ümumiləşdirmək bacarığına malik olan yeni tədqiqatlar, fərziyyələr, ideyalar, anlayışlar, təsəvvülər tələb olunur. Deyilənlər nəinki elmi axtarışların artırılmasını, kəşf edilən qanunların, əlaqələrin dialektik xarakterinin daha ətraflı üzə çıxarılmasını, əxlaqın bu problemlərdə oynadığı yeri, elmi idrakın metod və formalarının yaradıcılıq prosesinə göstərdiyi təsirini, eyni zamanda tarixi fəlsəfi biliklərin dönmədən irəliyə doğru inkişafını tələb edir. Elmlərin şahı olan fəlsəfədən danışan görkəmli alman filosofu Hegel sübut etmişdi ki, fəlsəfə tarixi fəlsəfi biliyin dönmədən irəliyə doğru inkişafı deməkdir. Nəzəri-tarixilik ancaq elmi nailiyyətlər, təbii-elmi ümumiləşdirmələr əsasında formalaşa bilər. Fəlsəfi nəzəri problemlərinə və tarixinə daha düzgün baxışlar, fəlsəfi cərəyanların, müxtəlif fikirlərin məcmusunu nəzərə almaqla, fəlsəfənin inkişafındakı ziddiyyətlərin obyektiv məntiqinin göstərilməsidir.

Əlaqə və inkişaf probleminə hələ vaxtı ilə böyük yunan filosofu Aristotel, sonralar isə həm Leybnits, həm Şopenhauer idealist olsalar da bu mühüm ümumilik onların təlimləri arasındakı kardinal fərqləri əks etdirmir. Həmin mütəfəkkirlərin digər fəlsəfi təlimlərə, problemlərə, cərəyanlara, istiqamətlərə münasibətini öyrənmək zəruridir.

Əslində müxtəlif elmlərin, nəzəriyyələrin və təlimlərin rəngarəngliyi onların nisbi, eləcə də müxtəlif vəhdətini təcrid etmir.

Yüz illərlə bəşər tarixi müəyyən istiqaməti olan xaotik hadisələr, əhvalatlar yığımları kimi təsəvvür olunmuşdur. Tarixi hadisələr, proseslər elmi-nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilmələr səviyyəsində deyildi. Onlar bir-birilə yalnız təsadüfi əlaqəli olan faktlar toplusu hesab edilirdi. Heç də hamı elm, əxlaq, texnikanın istehsalın dönmədən inkişaf etdiyini, getdikcə daha yüksək səviyyələrə çatdığını, mənəvi mədəniyyətin zənginləşdiyini qəbul etmir, onlara ancaq sadəcə müşahidəçi kimi yanaşırdı.

Müasir dövrdə yeni tarixi prosesə, yeni baxışa (xüsusən doğru, düzgün əxlaqi baxışlara) müxtəlif elmlərin yaxınlaşmasına daha böyük tələbat yaranır və bu mənada nəzəri problemlərin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Məlumdur ki, müasir elmi-texniki tərəqqi bir sıra ictimai problemlərlə yanaşı mühüm və həll edilməsi vacib olan etik problemlər də ortaya atmışdır. Şübhəsiz, bu problemlərin hamısı barədə fikir yürütmək mümkün deyildir. Bu, böyük, xüsusi tədqiqatların obyekt olmalıdır. Biz burada yalnız əxlaqi məsələlərlə əlaqədar olaraq bir neçə ümumi qeydlər etməklə kifayətlənəcəyik.

İndi bəşəriyyət elə texniki vasitələrə və elə böyük hərbi imkanlara malikdir ki, bunlar ağıllı surətdə idarə olunmazsa, bəşəriyyətin səadətinə xidmət etmək əvəzinə, onu böyük fəlakətlərə məhkum edə bilər. İndi dünya alimlərinin böyük əksəriyyəti bu zərurəti dərk edir və bu sahədə böyük səy göstərir. Hər bir böyük elmi kəşfin həyata tətbiqinin əxlaqi nəticələri əvvəlcədən dərinləndirilməli, hərtərəfli tədqiq olunmalıdır. Burada tələsikliyə yol vermək olmaz. Elmi məsələləri həll edərkən və ya elmi problemlər üzərində düşünərkən həmin problemlərin əxlaqi nəticələrini əsla unutmaq olmaz. Elmi-texniki inqilabın əxlaqi nəticələrinə biganə qalmaq, sərf-nəzər etmək bəşəriyyət qarşısında ən böyük məsuliyyətsizlikdir. Nəzərdə möhkəm saxlamaq lazımdır ki, bəşəriyyət tarixində heç vaxt elmlə əxlaqın, həqiqətlə mənəviyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə, sıx birliyinə, qırılmaz vəhdətinə indiki qədər böyük ehtiyac olmamışdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müasir qərb alimlərinin bəziləri hər cür məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün elmlə əxlaq, həqiqətlə mənəviyyət arasındakı üzvi əlaqəni inkar edir, bunların guya heç bir kəsişmə nöqtəsinin olmadığı fikrini irəli sürürlər. Bu qəbildən olan alimlər iddia edirlər ki, guya elm, elmi həqiqət bitərəfdir, guya elm xeyirdən-şərdən, mənəviyyətdən, əxlaqdan kənarında durur. Bu cür iddiaların heç bir əsası yoxdur.

Aydındır ki, bilik, elm əxlaqi inamın, əqidənin formalaşmasında, əxlaqi düşüncənin təşəkkülündə böyük rol oynayır. Buna görə, heç təsadüfi deyildir ki, əxlaq nəzəriyyəçilərinin əksəriyyəti əxlaqı ancaq bilik üzərində qurmağa səy etmişlər.

Elmlə əxlaqın qarşılıqlı münasibətindən, vəhdətindən danışarkən bunu da qeyd etməliyik ki, əxlaqın və elmin bir çox prinsipləri müştərəkdir. Məsələn, doğruluq, düzgünlük əxlaqi keyfiyyətlər olmaqla yanaşı həm də elmin prinsipləridir, elmi fəaliyyətin zəruri normasıdır. Kim elmi fəaliyyətdə doğruluqdan çıxıb şüurlu surətdə yalan mövqedə durarsa, o, özünü elmdən kənarında qoyar. Bu mənada elmiliklə əxlaqlılıq bir-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Elmin normaları ilə əxlaqın normaları arasında bu cür qarşılıqlı əlaqə idrakın öz tələbindən doğru. İnsanın dünyanı və özünü dərk etməsi ciddi bir obyektivlik tələb edir. Bu cəhətdən obyektivlik həm elmin, həm də əxlaqın tələbidir. Elmdə subyektivlik ciddi yanlışlıqlara, elmi səhvlərə yol açdığı kimi, əxlaqi münasibətlər sahəsində də subyektivliyə yol vermək haqsızlığa, ədalətsizliyə səbəb olur, adamlar arasında ədavət, ağır əxlaqi konflikt yaradır.

Məlumdur ki, obyektivlik, vicdanlılıq həm elmin, həm də əxlaqın daxili zəruri şərtidir. Bunlarsız nə elm, nə də əxlaq mövcud ola bilməz.

Elm həqiqətlər üzərində qurulduğu kimi, əxlaq da həqiqətə istinad edir. Elm fanatizmə zidd olduğu kimi, əxlaq da fanatizmə ziddir. Müəyyən əqidəyə, dünyagörüşünə, inama istinad etmədən əxlaq inkişaf edə bilməz. Lakin əqidəyə, ideala nə isə dəyişməz, əbədi bir şey kimi baxmaq olmaz.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi həqiqətən əqidə, inam, dünyagörüşü olmadan elmi və əxlaqi inkişaf etmək çətin olardı. Deməli əxlaq mənəvi həyatımızda, mənəvi zənginliyimizdə olduqca böyük rol oynayan İslam dini, onun müqəddəs kitabı olan “Qurani Kərim”lə daima əlaqəlidir. Bu mənada din də ictimai şüurun müstəqil forması olub, gerçəkliyi özünə xas, spesifik formada dərk etmək vasitəsidir. Dini etiqad və təsəvvürlər primitiv şəkildə olsa da dünyanın qavranılması və dərk edilməsinə xidmət göstərmiş, onu maraqlandıran suallara cavab axtarmışdır. Lakin uzun müddət elm və din qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Din öz mövqeyini heç vaxt könüllü olaraq elmə verməmiş, onların arasında mübahisələr həmişə olmuşdur. Ancaq müəyyən məqamlarda dinlə elmin birgə çıxış etməsi anları da (obyektivlik, saflıq, doğruluq, vətənə məhəbbət və s.) az olmamışdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, din heç vaxt gerçəkliyin xalis xəyali inikası olmamış, o, öz fəaliyyətində daim yerüstü real qüvvələrə əsaslanmışdır.

İnsan əxlaqı, mənəviyyatı mürəkkəb, kompleks zehni amillərin vahid məcmusundan ibarət olduğuna görə onun psixologiyasında da bu proses hamar yolla getməmişdir. Allaha inam və etiqadlarda güclü hiss və həyəcana səbəb olan yüksək emosionallıq vardır. Bu müqəddəs hiss və emosiya xüsusən nankor, vəhşi, faşist, barbar, allahsız olan erməni tayfalarının işğal edilmiş, yandırılmış Azərbaycan kəndlərində, viran qoyduqları Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli və s. şəhərlərində qəhrəman və cəsur Azərbaycan əsgərləri tərəfindən azad ediləndən sonra, yüzlərlə dağıdılmış, məhv edilmiş məscidlərin yanında azan səsinin eşidilməsi qürurumuza və mənəviyyatımıza olduqca müsbət təsir edən anlardır.

Heydər Əliyev elmin, eyni zamanda islamın mənəvi dəyərlərindən, onun əhəmiyyətindən danışarkən vurğulamışdır ki, “Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra xalqımızın mənəvi dəyərləri canlanıb, bərpa edilmişdir... Bu, bizim üçün böyük bir hadisədir... Xalqımızı, millətimizi, gənc nəsli, bütün cəmiyyətimizi islamın bu yüksək mənəvi dəyərləri əsasında yaşatmalı, tərbiyə etməliyik”.

Göründüyü kimi, islam dininin əxlaqda oynadığı əhəmiyyət danılmazdır. Sonda elm və əxlaqın qarşılıqlı münasibətindən danışarkən, bildirməliyik ki, elmi kəşflər, elmin tərəqqisi əxlaqı, əxlaqi dəyərləri nəinki gərəksiz edib qiymətdən salmır, əksinə, bu dəyərlərin geniş yayılmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1998.
2. Məmmədov Ə. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası. Bakı, 2001.
3. Xəlisoğlu S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, 2007.
4. Mustafayev Q. Mənəvi təlabatın inkişaf dialektikası. Bakı, 1989.

5. Диалектика научного познания. Москва, 1996.
6. Культура и религия. Москва, 2007.
7. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. Москва, 2000.

Адиль Садыгов

Диалектика науки и морали

Резюме: В статье говорится о диалектической связи науки и морали. Цель науки раскрыть объективную истину. Основным качеством морали также является объективная истина. Современный научно-технический прогресс, искореняя общественные проблемы, выявляет также важные и необходимые решения этических проблем. Это является важным и особенным объектом исследования.

Ключевые слова: наука, мораль, диалектика, познание, этика, сознание, духовность.

Adil Sadigov

The dialectics of science and morality.

Summary: It is stated in the article about the dialectic linkage of science and morality. The purpose of the science is to reveal the objective truth. This is the main feature in morality as well. The modern scientific and technological progress eradicates the social problems and, consequently, discovers significant and essential solutions for ethical problems. It is an important and particular research subject.

Key words: science, morality, dialectics, cognition, ethics, consciousness, spirituality

